

UDK: 321.64 (497.5) »1919/1939«
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 1. 9. 1995.

Disidenti istarskog fašizma

DARKO DUKOVSKI
Pula

Autor analizira na temelju arhivskih vrela pojavu fašizma u njegovim prvim trenucima kada je još bio otvoren različitim političkim, socijalnim i kulturnim grupacijama i kao takav podložan raznim utjecajima. Rad pokazuje da fašistički pokret zbog svoje heterogenosti nije stvorio konzistentniji program. Ta je činjenica dovela do stvaranja brojnih disidentskih grupa i pojedinaca, koji su se svojom vizijom razvoja fašizma razlikovali od vizije središnjice, odnosno Vođe.

I. Opći politički, idejni i organizacijski uvjeti pojave disidenata i nastanka disidentskog pokreta

Osnivačka skupština *Fascio Italiano di Combattimento* (dalje FIdC) održana u Milanu (Piazza San Sepolcro) 23. ožujka 1919. godine, označila je stvarni početak nastajanja fašističkog pokreta, u organizacijskom ali i ideologijskom smislu.¹ Kao direktna posljedica poslijeratne krize talijanskog društva, posebice kriznih političkih prilika, fašistički pokret pojavljuje se, isprva, kao marginalna politička grupacija, »pokret elite« inzistira na svom »protustranačkom« (*antipartito*) organizacijskom i idejnom ustroju, i političkom aktivizmu »dinamične manjine«.² Ovu »dinamičnu manjinu«, u vrijeme dok je fašistički pokret kao »protustranka« postojao samo u većim urbanim sredinama, srednje i sjeverne Italije, činili su uglavnom pripadnici srednjih građanskih slojeva, po političkom i ideologijsko-filozofskom opredjeljenju bliski republika-

¹ E. Gentile, *Storia del partito fascista 1919–1922.: movimento e milizia*, Rim–Bari, 1989, 3, 12–13

² B. Mussolini, *Opera omnia* (dalje O.O.), Firenca, 1951.–1963., XII., 27–28, »23. novembre 1918«, XIII., 17, 63–64; O.O.XVI., 212; V., 114; Isti, *La dottrina del fascismo*, Milano–Rim, 1932., 2, 4–5, 9, 17; G. Rumi, Mussolini, e il programma di S. Sepolcro, *Il movimento di liberazione in Italia*, aprile–giugno, 2/1963., 7; G. A. Chiurco, *Storia della rivoluzione fascista*, I., Firenca, 1929., 95; A. Canepa, *L'organizzazione del PNF*, Palermo, 1939., 53; G. Pini, D. Susmel, *Mussolini, l'uomo e l'opera*, II., Firenca, 1954., 38; Isti, IV., Firenca, 1956., 34.; G. Sabbatucci, *I combattenti nel primo dopoguerra*, Roma–Bari, 1974.; E. Gentile, *Le origini dell'ideologia fascista*, Rim–Bari, 1975., 70–76; A. Lyttelton, *La conquista del potere: al fascismo dal 1919 al 1929*, Rim–Bari, 1929., 51.

nizmu, socijalreformizmu, nacionalizmu i futurizmu.³ Tek s pojavom D'Annunzija i njegovom okupacijom Rijeke, ujesen 1919. pokret dobiva svoj prvi pravi organizacijski ali i »...politički obrazac«.⁴ Mussolini pak, na samom početku, osim vrlo općenitih programskih elaboracija objavljenih u vlastitom dnevnom listu »Il Popolo d'Italia«, nije imao razvijen i strateški razrađen politički program.⁵ Njegov program, ili program F.I.d.C. bila je akcija.⁶ Mussolini je kategoričan: »...Fašizam nije crkva, on je nadasve borilište (škola), nije stranka, već pokret. (...)...Mi ne vjerujemo u dogmatske programe (...) Mi dopuštamo luksuz postojanja aristokrata i demokrata, konzervativaca i progresivaca, reakcionara i revolucionara (...) Prema prilikama i okolnostima vremena, mjesta, okruženja, jednom riječi povijesti«.⁷ Prvi program fašista sadržava neke radikalne zahtjeve uz izraziti antiklerikalizam, nadahnut Mussolinijevim, još uvijek ne ugaslim, »socijalizmom« i »sindikalizmom«. Tek kasnije na nagovor svojih najbližih suradnika ublažuje radikalnost programa s ciljem omasovljenja pokreta, jasnim antisocijalizmom i antiboljševizmom i antiliberalizmom. Unutar pokreta stalno se osjeća napetost između »političkih amatera« (časnika, vojnika, studenata, trgovaca i službenika) i »profesionalaca« (sindikalisti), koja će s vremenom izrasti u ozbiljan i stalan sukob unutar pokreta, a kasnije i stranke. Kao militantna forma fašizma, squadrizam se od prvih trenutaka razvija paralelno s »političkom« opcijom, ali se vrlo brzo počinje razvijati u samostalnu, samoj

³ Fašisti u prvom trenutku svoga postojanja prihvaćaju učenje Filippa Tomaso Marinettija. Najpoznatiji i najznačajniji fašistički čelnik koji je potekao iz futurističkih sredina bio je Giuseppe Bottai, koji je jedno vrijeme radio za organizaciju »Roma futurista«. E. Gentile, n. dj., 13, 34–35; A. Lyttelton, n. dj., 79; *Popolo d'Italia*, 24. I. 1915., »Ladunata«; E. Gentile, *Le origini dell'ideologia fascista*, Rim–Bari, 1975., 70–76, 98–109; E. Santarelli, *Fascismo e neofascismo*, Rim, 1974., 3–50; E. Gentile, *Il futurismo e la politica: dal nazionalismo modernista al fascismo (1909–1920)*, Futurismo, cultura e politica, Torino, 1988., 105–157; G. Sabbatucci, *I combattenti nel primo dopoguerra*, Rim–Bari, 1974.

⁴ A. Tasca, *Nascita e avvento del fascismo*, Bari, I., 1965., 83.; B. Mussolini, O.O., XV., 196, 313.

⁵ U talijanskoj se historiografiji još vode polemike oko postojanja, istinitosti ili falsifikata tzv. »Programma di San Sepolcro«, odnosno njegove valorizacije kao programa fašističkog pokreta ili kao skup političko-teorijskih improvizacija; G. Rumi, Mussolini e il »programma« di San Sepolcro, *Movimento di Liberazione in Italia*, aprile-giugno, 1963., 3–26; Istu tvrdnju podržava i Ruggero Zangrendi, koji je čak ustvrdio da ne postoji ni jedan autentičan tekst koji bi potvrdio sam događaj skupštine u ožujku 1919. godine u Milanu. Program pokreta u vrijeme nastanka, pa čak i neko vrijeme nakon osnivačke skupštine, nije bio jasno i detaljno artikuliran, što s obzirom na karakter pokreta i moduse njegova rada i nije bilo odveć važno, a što na kraju priznaje i sam Mussolini.

⁶ B. Mussolini, *La dottrina del Fascismo*, Milano, Rim, 1932., 9: »...Fasci Italiano di Combattimenti, nisu tražili nekakav program... program je bio – biti protiv svih doktrina prošlih i sadašnjih...«.

⁷ B. Mussolini, O.O. XVI., 212: »(...)Il fascismo non é una chiesa; é piuttosto una palestra. Non é un partito; é un movimento.« Odnos prema oblicima političkih programa definira riječima: »(...)...Noi non crediamo ai programmi dogmatici (...) Noi ci permettiamo il lusso di essere aristocratici e democratici; conservatori e progressisti; reazionari e rivoluzionari (...) a seconda delle circostanze di tempo, di luogo, di ambiente, in una parola «di storia».

sebi dovoljnu organizaciju koju više nije bilo moguće kontrolirati, čak i nakon pretvorbe pokreta u stranku u jesen 1921. godine.⁸ Šefovi squadrizma postaju u jednom trenutku potpuno samostalni u kreiranju politike, naravno u okvirima svojih »pašaluka«. Ponašaju se kao pravi *rasovi* moćnici, koje ni Mussolini nije sposoban obuzdati, a koji će 1924. godine i njega samoga staviti »na led«. Mussolini ih mora »podnositi« u razdoblju do političke i organizacijske preobrazbe, iako pokatkad otvoreno napada njihov nasilni »razbojnički« karakter. Dapače, *squadrizam* će predstavljati najsnažniju i najopasniju ali i najuporniju oporbu Mussolinijevim »civilnim« reformama. Tek nakon nekoliko mjeseci od osvajanja vlasti, 1923. godine, Mussolini ih uspijeva njihovom legalizacijom i ustrojem u zasebnu vojno-milicijsku postrojbu *podčiniti* i staviti pod svoju neposrednu kontrolu.⁹

U malobrojnim napisima hrvatske i talijanske historiografije mišljenja o nastanku i razvoju fašističkog pokreta u Istri, uglavnom su podijeljena zbog korištenja različitih i često potpuno oprečnih povijesnih izvora. Većina ih se ipak slaže da je ovaj proces u Istri zbog različitoga gospodarskog, socijalnog i političkog položaja sjevernog i južnog dijela poluotoka, te njihove administrativno-upravne podvojenosti nije tekao ravnomjerno i istodobno.¹⁰ U razdoblju od 1919. do 1939. godine, fašistički pokret u Istri prolazi kroz nekoliko glavnih razvojnih faza i više međufaza. Tijekom travnja 1919. nastajali su prvi »idejni« a tijekom svibnja i lipnja i organizacijski obrisi profašističkih udruženja i grupa, buduće FIDC okupljene oko talijanskih »domoljubnih« udruženja (*Associazione patriottica*), ili (*Fascio di combattenti*) snopca ili saveza boraca, veterana.¹¹ Većinom su ove političke grupacije činili pripadnici onih slojeva društva koji su najviše bili ugroženi ekonomskom, socijalnom i političkom krizom, sitni trgovci, obrtnici, zemljoposjednici, demobilizirani časnici, vojnici (koji su, vrativši se sa ratišta, ostajali na ulici, bez posla), vrlo uski krug nezaposlenih radnika, te pripadnici slobodnih zanimanja, a nešto kasnije i dijelovi malobrojne srednje buržoazije i industrijalci, koji su se pod parolom nacionalnih vrijednosti borili protiv hrvatskih nacionalista, socijalista i »austrofila«. Simpatizeri i članstvo ovih prvih domoljubnih i profašističkih organizacija,

⁸ A. Lyttelton, n. dj., 87; M. Cacogni, *Storia dello squadrisimo*, Milano, 1959., 13–25.; E. Gentile, n. dj., 199;

⁹ B. Mussolini, O.O., XV., 267. Međutim, u vrijeme intenzivnog razvitka fašističkog pokreta *squadre d'azione* bile su »...glavni adut...« Mussolinija u borbi protiv političke oporbe, prije svega socijalista. Njihova nadmoć očitovala se u tome što su u toj borbi raspolagali s prekaljenim ljudima »...i ne baš skrupuloznim...« nekadašnjim »arditima« ili demobiliziranim časnicima. Njima su se prije svega pridružili učenici i studenti. Mussolini je govoreći o njima, govorio o »...fašističkim leopardima...« koji po svojoj volji postupaju s »...inertnom stokom socijalističkih masa...«.

¹⁰ E. Sestan, *Venezia Giulia. Lineamenti di una storia etnica e culturale*, Bari 1965.; E. Apih, n. dj.; C. Silvestri, Prva fašistična organizacija v Istri, *Obala*, 10–11, Kopar, 1971., 12.; M. Bertoša, *Proština 1921: Antifašistički pokret seljaka jugoistočne Istre*, Pula, 1972., 11.; *Hrvatski list*, 24. studenoga 1918. br. 1213: »Objava« viceadmirala U. Cagnia od 23. XI. 1918.

¹¹ Povijesni arhiv u Pazinu (PAP), Civilni komesarijat Pula (CKPu), (1918–1928), kutija (k): 8; fascikl (f): C–12; k:5; f:A–11.

udruženih na zajedničkoj širokoj platformi »nacionalnog programa« šarolike je političke konfiguracije. Najzastupljeniji su, što se može prihvatiti kao istarska osobenost, republikanci (mazzinijevci i garibaldinci), socijalreformisti, nacionalisti, i na kraju liberaldemokrati.¹² U, nazovimo ih tako, programskim zahtjevima prvih istarskih fašističkih organizacija moguće je prepoznati utjecaj staroga revolucionarnog sindikalizma.¹³ Ipak, najautentičnije i najvjerodostojnije vijesti o karakteru prvih programa fašističkih organizacija u Julijskoj Krajini (*Venezia Giulia*), odnosno u Istri crpimo iz manifesta Pietra Jacchie od 3. travnja 1919. godine, pod naslovom »Fiamme nere e raccolta« objavljenog u tršćanskom fašističkom dnevniku »*Il Popolo di Trieste*«. Ovaj manifest za nas je značajan stoga što dolazi iz pera P. Jacchie, »prvoga fašiste« Julijske Krajine, čovjeka koji je prema mnogim autorima veoma mnogo učinio za razvoj fašizma u Istri, i koji je uvelike usmjerio njegov razvoj do polovice 1920. godine, davši mu svojevrsan pečat »lijevog« revolucionar-sindikalističkog fašizma primjerenog tršćanskoj političkoj sceni.¹⁴ Nepunih mjesec dana nakon osnivačke skupštine FIdC u Milanu, osnovan je fascio u Trstu, a odmah potom nicali su prve fašističke organizacije i u Istri. činjenica je da je stvaranje istarskoga fašističkog pokreta pomogao tršćanski fascio, a prije svih njegov osnivač i prvi predsjednik P. Jacchia koji je vrlo dobro, još otprije, poznao odnos političkih snaga i istarsku političku tradiciju u gradovima zapadne i sjeverozapadne Istre, pa tako i mogućnost i uspješnost promicanja fašističke ideologije među tim dijelom istarskog stanovništva. U tome su mu svesrdno pomagale vojne vlasti, kao u ostalom i sve manifestacije talijanskog građanstva »... s ciljem nacionalne propagande...«.¹⁵ Prema P. Jacchii u prve fašističke organizacije ulazili su ljudi koji nisu bili spremni boriti se samo protiv socijalističke stranke i njenih članova već i protiv tadašnje liberalne države koja je bila, po njima, »... konfuzna, antidemokratska, neproduktivna i puna očitih krivnji...«.¹⁶

¹² PAP, CKPu, (1918–1920), k:8; f:B–3i4

¹³ R. De Felice, *Sindicalismo rivoluzionario e fiumanesi nel canteggio de Ambris-D'Annunzio*, Brescia, 1966., 50–52.; Utjecaje koji su se snažili u duhu nacionalizma, koji je nakon »Kobarida« (Caporetto) prevladao unutar sindikalizma na poticaj njegovih rukovodilaca kao što su bili Alceste De Ambris, Umberto Pasella, Enio Mecheri i Michelle Bianchi.

¹⁴ Archivio di Stato di Trieste (AST), Generalni civilni komesarijat u Trstu (GCKT), Kabinet (Gab), (1920), k:85; f:056; Izvješće zapovjednika 3. divizije kraljevskih karabinjera (CC.RR.) pukovnika Grossettija, Gen. Civ. Kom. od 22. XII. 1920. br.936/1. C. Silvestri, *Storia de fascio di Trieste dalle origini alla conquista del potere (1919–1922.)*, *Fascismo guerra resistenza*, Lote politiche a sociali nel Friuli Venezia Giulia 1918.–1945., Trst, 1969., 13.

¹⁵ PAP, CKPu, (1919–1922), k:8; f:B–3i4; Izvješće komes. Javne sigurnosti, Civilnom komesaru u Puli, od 8. travnja 1919. br. 2144.

¹⁶ G. A. Chiurco, n. dj., I., 144. Ove mogućnosti, još u svibnju 1919. godine, primijetio je kao što smo vidjeli i B. Mussolini za vrijeme obilaska Julijske Krajine (*Venezia Giulia*). Istinitost ove tvrdnje ima svoju logičnu i vrlo vjerojatnu podlogu. Chiurco u tom smislu navodi direktivu B. Mussolinija za posjeta Julijskoj Krajini u svibnju 1919. godine da se »... fašistička propaganda raširi po Istri u Poreču, Labinu (...) i Rovinju...« PAP, CKPu, (1918–1920), k:8; f:B–3i4; C. Silvestri, n. dj., 14.

Novo razdoblje u razvoju istarskog fašizma, odnosno njegovo utvrđivanje u Istri i Trstu otvoreno je s D'Annunziovom okupacijom Rijeke, koja je, istina neposredno utjecala na izvjestan organizacijski zastoj u razvoju istraskog fašizma, zbog odlaska određenog broja rukovodećega kadra, ali je posredno utjecala na njegov budući razvoj, može se slobodno reći, ekspanziju fašizma već s početkom 1920. godine.¹⁷ P. Jacchia je ubrzo potom uklonjen (zbog revolucionarnog sindikalizma) i politički izoliran. U to vrijeme, na čelo istarskoga fašističkog pokreta, koji je još uvijek nejedinstven na nivou provincije i koji se još uvijek u različitim zonama nalazi na različitim stupnjevima razvoja, dolaze bivši talijanski časnici, dobrovoljci iz Istre Luigi Bilucaglia, Giovanni Mrach i Bruno Camus.¹⁸ S druge strane, odvijao se proces koji nije pogodovao razvoju fašizma jer su mnogi uvjereni republikanci koji su ušli u *fascio*, pod utjecajem ideje nacionalne integracije (Risorgimento) napustili pokret nakon riječke avanture G. D'Annunzia i otvorili vrata kasnijim političkim disidentima i disidentskim grupama i fašističkoj oporbi. Fašizam je sve više poprimao karakteristike koje su se u mnogome kosile s njihovim političkim idejama.¹⁹ Uglavnom, 1919. godine fašizam je predstavljao doista čudnu mješavinu revolucionarnog sindikalizma, socijalizma, anarhizma, amalgam nacionalnih i socijalnih opcija te vječitog sna o veličini i snazi talijanske nacije.²⁰ U tim nestalnim

¹⁷ G.A. Chiurco, n. dj., I., 180.; PAP, CKPu, (1918–1920), k:8; f:B-3i4.; *L'Azione*, 4. XI. 1919. br. 305. U studenom 1919. godine u Rijeku iz Pule odlazi pod vodstvom L. Bilucaglie 43 dobrovoljca, uglavnom profašistički orijentirana republikanca i demokrata. G. A. CHIURCO, n. dj., I., 180.; PAP, CKPu, (1918–1920), k:12; f:A-6.; PAP, CKPu, (1919–1920), k:2; Civilni kom. Poreč, Civ. vice kom. u Poreču od 29. II. 1920. PAP, Prefektura Pula (PP), 1934, k:183; f:IX-6, Dopis federalnog sek. PNF Giovannija Rellija prefekturu od 12. I. 1934., br. 11157/XIII-1.; G. A. Chiurco, n. dj., II., 26;

¹⁸ PAP, CKPu, (1918–1920), k: 8; f: B-3i4; CKPa, (1920), k:9; AST, GCKT, Gab, (1920), k: 85; f:056; G. A. Chiurco, n. dj., II., 26; Uz njih, najznačajnija imena u prvim trenucima razvoja fašizma su Mario Mozzatto, Egidio Del Fabro, Nino Caluzzi, Erminio Zucconi, Antonio Rizzo, Giovanni Leonardelli, Giuseppe Salini, Antonio Gatto, Luigi Rismondo, Adriano Petronio, Domenico Davanzo i H. De Vescovi, koji su u vrlo kratkom razdoblju, do kraja ljeta iste godine, uspjeli uzdići pokret od marginalne političke organizacije do značajnog političkog čimbenika u provinciji; AST, GCKT, Gab, (1920), k:85; f:056; Izvješće zapovjednika 3. divizije kraljevskih karabinjera (CC.RR.) pukovnika Grossettija, Gen.Civ. Kom. od 22. XII 1920. br.936/1; B.Mussolini: »Il meravigliosi movimento...«, *Il popolo d'Italia*, 24. IX. 1920.; G. Scotti, Pola milienovecentoventi, *Quaderni*, IV, Pula, 1977., 14.

¹⁹ G. Fogar, *Irredentismo allla resistenze nelle provincie adriatiche: Gabriele Foschiani*, Udine 1966., 60–62; PAP, CKPu, (1918–1920), k:8; f:B-3i4; U toj prvoj fazi političkog života tršćanskog i istarskog fašizma, zaključno sa dolaskom u Trst toskanca Francesca Giunte, s kojim počinje novo razdoblje fašizma na ovim prostorima, on se iskazao svojom snažnom protuslavenskom i protusocijalističkom akcijom, ali i vođenjem jedne uporne i bezobzirne borbe protiv sve prisutnijeg autonomaštva unutar pokreta. Autonomaški će pokret kasnije, 1923. godine, unutar samog pokreta izazvati tešku krizu. Naime, *fascio di combattimento* provodio je specifičnu politiku autonomije regije i općina, upravo zbog prevlasti jedne poveće grupe fascista »da prima ora«, pripadnika srednjeg sloja talijanske buržoazija koja je od ove autonomije imala velikih probitaka.; AST, GCKT, Gab, (1920), k:85; f:056

²⁰ E. Carmeli, *Origini e fondamento dell'ideologia fascista, Ricerche di storia della Resistenza reggiana*, Reggio Emilia, 1968., br. 6, 9.; F. Chabod, *Storia della politica estera italiana*, Bari, 1971, 71–72.

vremenima nastajala su brojna osobna viđenja i tumačenja fašizma i fašističkog pokreta, njegove uloge i metode političke i izvanpolitičke akcije. To su prve pojave političkog disidentizma koji se često znao miješati s političkim pluralizmom. Tek kasnije nakon dolaska na vlast ove će se ideje iskristalizirati u otvorenu suprotnost službenoj fašističkoj politici. Jedno od takvih »prvih pitanja« oko kojega su se lomila koplja svakako je pitanje izostavljanja pomoći Gabrielu D'Annunziju u vrijeme tzv. »krvavog Božića« 1920. od strane fašista. Ovaj je događaj posve sigurno ostavio dubokog traga ne samo u tršćanskom fasciju već i u svijesti malobrojnih fašista »*da prima ora*« u Istri koji će s vremena na vrijeme, nekad slabije a nekad snažnije isplivati na površinu i odraziti se u krizi pokreta našavši svoju formu u dva oprečna politička izraza. Jedan bi se mogao označiti kao »danuncijski sindikalizam« a drugi kao »domoljubni nacionalizam«. ²¹ Povijesna je činjenica da se fašistički pokret u Istri kretao nekom svojom vizijom »fašističke revolucije«. Glavne postavke programa istarskih FIdC mogu se sažeti u nekoliko točaka a) »...otvorena borba protiv svih koji umanjuju (ili unižavaju) pobjedu Italije u ratu« (na unutarnjopolitičku planu ova postavka usmjerena je u prvom redu na socijalistički pokret, dok se na vanjskopolitičkom odnosi na politiku nepriznavnja tajnoga Londonskog ugovora iz 1915. godine.); b) »...energično suprotstavljanje svim naprijateljima u interesu domovine, ma koja stranka bila...« Kao »društvo za nacionalnu propagandu« FIdC se deklarativno izjasnio da će se u svom radu oslanjati i na »...radničku klasu koja želi popraviti svoj ekonomski položaj...« i koja se može »...solidarizirati u borbi protiv bilo kakve političke degeneracije«. Osim toga, fašisti otvoreno traže suradnju sa svima koji svoju političku akciju »...temelje na antidemagoškim i antibirokratskim i antiplutokratskim principima...« ²² Takvih snaga u Istri, prije svega mislimo na talijanski građanski blok, nije bilo, ali su stoga postojale snage s izrazito protuhrvatskim i protusocijalističkim (komunističkim) nabojem.

Razlikovanje urbanog i agrarnog (ruralnog) fašizma je nužnost koju treba uvesti u analizu »istarskog fašizma« kako bi se mogla shvatiti njegova složena idejna i organizacijska bit. U Istri od kraja 1920. godine egzistiraju ravnopravno dva fašizma »urbani« i »agrarni« (ruralni). Oni su doista ostali ujedinjeni u protusocijalsitičkom i protuhrvatskom ili protuslovenskom nastupu, međutim, interesno su se podijelili. Urbani fašizam nastavljao se razvijati kao fašizam »*da prima ora*«, sastavljen od bivših vojnika, studenata, trgovaca, intelektualaca, koji su bili podložni političkim promjenama i brojnim transformacijama. Ovi fasciji su bili relativno homogena socijalna grupacija, i pretvorba pokreta u političku stranku nije dovela do težih poremećaja unutar pokreta. »Agrarni« fašizam bio je prema nacionalnoj strukturi vrlo heterogen. Veliki broj seljaka i težaka bio je u članjen u pokret, ali s posve različitim interesima od urbanih sredina, u vjekovnom sučeljavanju (gospodarskoj, političkoj i kulturnoj) sela i grada. Agostino Lanzillo, jedan od vodećih intelektualaca pokreta od 1919. godine, jasno je dao do znanja čelnim ljudima da postoje dva fašizma. Jedan koji teži centraliziranoj stranci, te da u socijalnom smislu ovaj dio pokreta čine

²¹ C. Silvestri, *Sinistra e destra fascista alle elezioni triestine del 21, Trst, Rivista politica della regione 85/1968, Trst, 1968., 17.*

²² Isto.

srednji građanski slojevi, koji su u tom obliku vidjeli ispunjenje vlastitih općih interesa. Lanzillo ga naziva »romantičarskim pokretom« (*movimento romantico*), dok je drugi »agrarni« fašizam, koji je nazvao »...okrutnim i nesmiljenim interesnim pokretom...« (*«crudele e implacabile movimento di interessi»*).²³ Razlikovanje ovih dviju grupacija odvija se u okviru suprotnosti milanskog fašizma (središnjica) i provincijskih fašizama u vrijeme narastanja i ofenzive squadrizma, odnosno opće suprotnosti sela i grada, koja nije mogla preko noći biti poništena, nego se sve više osjećala.

II. Disidentstvo, disidenti i disidentski fašistički pokreti

S političkim izborima 1921. i općinskim 1922. godine završava razdoblje nagle ekspanzije fašizma i počinje razdoblje postupnog ali kontinuiranog razvoja pokreta. Mussolini u posve novim političkim uvjetima ima razloga na pokret gledati i posve novim očima. Trebalo je pojačati moć kontrole pokreta iz jednog središta, a to se moglo samo korjenitim unutrašnjoorganizacijskim transformacijskim zahvatima. Sagledavajući razvojne smjernice istarskog fašizma u godinama 1921.–1922., ne možemo se oteti dojmu o utjecaju triju glavnih povijesnih i političkih datosti unutar samog pokreta (poteklih od Mussolinija), na kronično krizno stanje unutar pokreta, koji se mogu klasificirati kao: I. Tenzije pretvorbe pokreta »protustranke« u parlamentarnu stranku;²⁴ II. Republika opredijeljenost vođe,²⁵ i konačno III. Pomirba sa socijalistima makar ona bila i taktičke naravi – »*Patto di pacificazione*« koji predstavlja promociju novih odnosa spram socijalističkog pokreta, odnosno privremeno »odustajanje« od njihove fizičke likvidacije.²⁶ Međutim, trebalo je zadovoljiti lijeve opcije pokreta a u isto vrijeme zadržati zaštitu »stare klase« vladajućih fašističkih hijerarha. Ovo sučeljavanje dolazi do izražaja naročito u vrijeme transformacije pokreta u stranku.²⁷ Svi stari fašisti, odnosno prvi *squadristi* još su uvijek bili za pokret kao protustranku sa svim njegovim postojećim organizacijskim segmentima. Upravo na tom pitanju odnosa stranke i pokreta prema državi kao velikoj i moćnoj instituciji Mussolini stvara oporbu. Milanski stranački čelnici su u 1921. godini činili sve kako bi osigurali stabilnost pokreta koji je polako u pojedinim svojim dijelovima unutar strukture postajao autonoman. Mussolini je već tada dao naslutiti da razmišlja o preobrazbi pokreta u političku stranku nazvavši ovaj proces »institucionalizacijom pokreta«.²⁸ Potkraj 1921. godine fašizam je ulazio u svoju novu fazu političke egzistencije. Opasnost od socijalne revolucije je prošla. Nove političke situacije Mussolini je svjestan. Socijalisti su bačeni na margine političkih zbivanja. Ulaskom u parlament fašistički pokret

²³ A. Lyttelton, n. dj., 88; A. Lanzillo, *Le rivoluzioni del dopoguerra*, Citta di Castello, 1922., 222–226; M. Rocca, *Idee sul fascismo*, Firenze, 1924., 31–43.

²⁴ E. Gentile, n. dj., 337–339; A. Lyttelton, n. dj., 114.

²⁵ A. Lyttelton, n. dj., 114.

²⁶ E. Gentile, n. dj., 336; A. Lyttelton, n. dj., 114.

²⁷ E. Gentile, n. dj., 331.

²⁸ Isto.

više nije mogao funkcionirati kao »protustranka« u kojoj je nadasve vladao politički voluntarizam i improvizacija. Štoviše pokazao se kao prioritarna zadaća fašističkog vrha.²⁹ Preobrazba unutrašnje organizacijske strukture fašističkog pokreta neposredno je vezana i uz još jednu činjenicu promjene socijalne strukture pokreta, koja poprima sve više ruralni karakter, te destrukciju unutrašnje demokracije pokreta i javljanja lokalnih fašističkih moćnika.

Upravo jedna od najvažniji točaka kongresa F.I.d.C. u Rimu (potkraj studenoga 1921.) bilo je pitanje transformacije u stranku. Od »protustranke« sada Mussolini namjerava načiniti »super stranku«, stranku svih Talijana. Od »*antipartito*« do »*partito della patria*«. ³⁰ Bilo je teško odjednom fašizam shvatiti kao političku stranku poput svih ostalih, to više što se on unutar sebe shvaćao kao pokret i kao milicija i to »nacionalna milicija« (*milizia nazionale*). Kriza je bila neminovna. Dojučerašnji *squadristi*, *arditi*, *trinceristi* nisu mogli prihvatiti niti shvatiti ovu za njih iznenadnu preobrazbu.³¹ Nisu je shvaćali jer nisu uvidjeli pravi razlog ovoj transformaciji. Ta, po njima, revolucija još nije završena i trebalo ju je provesti do kraja. Uostalom ovom transformacijom samo su oni (sada već postoje kao konstituirana interesna grupa unutar pokreta) gubili. Oni koji su podigli fašizam da postane to što je postao, sada su odjednom postali nepotrebni, netko drugi će zasjesti na vrhove hijerarhijske ljestvice i »uživati u slavi«, netko tko se nije, kada je to bilo najpotrebnije, maknuo iz svoje sobe. Bilo je to tipično razmišljanje koje su većinom prihvaćali *squadristi* i »*fascisti da prima ora*«. Mussolini se našao pred ozbiljnom zaprekom, njegovi suradnici prvi put su mu se ozbiljno suprotstavili. Mladi i stari *squadristi* se otvoreno bune.³² Tzv. agrarni fašizam preuzima vodstvo oporbe i drži najvažnije provincije Italije, Emiliju Romanju, Veneto, Toskanu, Umbriju, i Istru.

Ovaj novi fašizam, fašizam kao stranka nema više mnogo zajedničkog sa starim pokretom. Ovu činjenicu istarski fašisti će teško prihvatiti, te će se tako disidentski odnositi prema ovim novim okolnostima. Proces pretvorbe pokreta u stranku, ne samo formalno već i idejno, u Istri je dugotrajni proces.

Samo desetak dana nakon parlamentarnih izbora, točnije 25. svibnja, u Puli je, u nazočnosti oko dvije stotine članova lokalnog F.I.d.C-a, održan Izvanredni kongres.³³ Kongres je sazvao i vodio prvak istarskog fašizma i pristaša Mussolinijeve struje u pokretu Luigi Bilucaglia. Bilucaglia je bio jedan od rijetkih istarskih fašista »*da prima ora*« koji je shvatio nužnost pretvorbe, i bio svjestan promjena koje će nastupiti s tom pretvorbom. Shvatio je da to zapravo znači kraj divljeg, neobuzdanog, spontanog i nasilnog pokreta.³⁴ Iako je kon-

²⁹ Isto.; E. Nolte, n. dj., 213: Ernst Nolte tvrdi da i sam Mussolini u prvo vrijeme prati preobrazbu sa čuđenjem i strahom te is toga izvlači zaključak da nije Mussolini taj koji mijenja fašizam, već »... jedan novi fašizam formira Mussolini po svojim mjerama i predstavama.«

³⁰ Isto.

³¹ Isto.

³² G. A. Chiurco, n. dj., III., 510. Primjerice, sazivaju kongres u Bolonji a Mussolinija nisu ni pozvali. čini se da kuju i urotu protiv njega.

³³ AST, GCKT, gab, (1919–1920), k:111; f:063: Brzjav od 27. V. 1921. br. 150.

gres razmatrao nedisciplinu članova na posljednjim izborima te probleme parcijalnih i sitnih lokalnih interesa i još uvijek prisutnu svijesti o lokalnoj autonomiji, ipak je prolongirao mnogo dublji neskriveni sukob »urbanog« i »agrarnog« fašizma, ali i opće nezadovoljstvo članstva svojim vodstvom.³⁵ Nakon ove krize koja je svoj izraz našla u nepoštovanju »stranačke stege« i sve vidljivijem razilaženju u samom vrhu pokreta posve je sigurno da istarski fašistički pokret nije bio spreman za preobrazbu u stranku. Neposredno nakon izvanrednog kongresa započeo je proces »čišćenja« pokreta, od »nefašističkih elemenata«, koji je kulminirao političkim spletkama i postavljanjem posve novih manje iskusnih ljudi koji su ostali vjerni »...iskonskim načelima fašizma...« odnosno, puljskom fašističkom vodstvu.³⁶ Ovim procesom najsnažnije je bila zahvaćena, posve logično, južna i središnja Istra (sjeverozapadni i zapadni dijelovi do Poreča još su pod utjecajem tršćanskog fašizma). Tako je prvo zamijenjeno vodstvo lokalnoga *fascia* u Pazinu kao najodgovornije za izborni fiasco svoga kandidata (Giovanni Mrach) koji nije osvojio dovoljan broj glasova.³⁷

U atmosferi nejedinstva i zavade svih sa svima, uzrokovanj polarizacijom članstva oko pitanja »pakta« sa socijalistima, istarski fašisti dočekali su i raspravu o opravdanosti pretvorbe pokreta u stranku, za što su se stekli uvjeti neposredno nakon izbora, odnosno njihovim ulaskom u parlament.³⁸ Prema mišljenju vrhovništva, odnosno užeg vodstva, FIdC je do zadnjeg trenutka potpuno opravdao svoje organizacijsko i idejno ustrojstvo kao »protustranka«, te da ispunivši svoj primarni zadatak u novijem vremenu gubi svoj smisao, odnosno gubi se potreba ovakve organizacijske sheme. Ovo mišljenje potvrđeno je izradbom novih smjernica statuta i promjenom forme političke djelatnosti.³⁹ Tek kada je rad »Komisije za proučavanje kompilacijskog fašističkog programa«, osnovane pri Središnjem odboru Fascio Italiano di Combattimento u Milanu, bio dovršen potkraj rujna 1921. godine, prijedlog je dan na »čitanje« i prihvaćanje svim fašističkim organizacijama.⁴⁰ S tom namjerom održan je 4. studenoga iste godine u Puli kongres Fascia Italiano di combattimento za provinciju Istru. Na kongresu se žustro i veoma borbeno raspravljalo o potrebi političke i organizacijske preobrazbe. Međutim, ubrzo se pokazalo da sadržaj diskusije ima sve elemente čistog idejnog razmimoilaženja dviju struja u po-

³⁴ AST, GCKT, gab, (1919–1920), k:111; f:063: Brzjav od 22. VIII. 1921. br. 41–1680.

³⁵ PAP, CKPu, k:21; f:A–11: Fonogram od 6. V. 1921. br. 297.; Osim toga veći broj članova pokreta dao je svoj glas drugoj blokovskoj stranci i njezinim kandidatima.

³⁶ PAP, CKPu, (1921), k:21; f:A–11; AST, GCKT gab, k:111; f:063.

³⁷ Isto; CKPa, k:11; Izvješće zapovjednika CC.RR. u Pazinu Civ. kom. Pazin, od 1. VI. 1921., br. 16/32; AST, GCKT gab, k:111; f:063, Brzjav od 22. VIII. 1921. br. 41–1650.

³⁸ E. Nolte, n. dj., 217–218.

³⁹ L'Azione, 14. X. 1921. » Gruppo fascista«.

⁴⁰ AST, GCKT, gab, k:111; f:063: Brzjav od 23. XI. 1921. br. 897.; AST, GCKT, gab, (1919.–1922.), k:111; f:063, Brzjav od 24. XI. 1921. br. 1704.; Prijedlog je dan i glede odmjeravanja snaga unutrašnje »tradicionalne« opozicije (u kojoj su bili stari squadristi i sindikalisti) i autoriteta Vode.

kretu.⁴¹ Prva od dviju struja, protosquadristički i centralistički orijentirana, lojalna Mussoliniju, koju su vodili Luigi Bilucaglia i Teofilo Rapiccavoli, zahtijevala je brzu preobrazbu, dok je druga, okupljena oko mladih squadrista M. Morellija i N. Caluzzija vidjela opstanak izvornih fašističkih principa u zadržavanju organizacijske forme i ustrojstva pokreta kao »protustranke«, ali i dosadašnje relativno velike samostalnosti i neovisnosti. Tijekom diskusije oko načelnih elemenata transformacije pokreta moglo se primijetiti da je većina delegata protiv preobrazbe.⁴²

Tijekom 1921. godine vodi se unutar pokreta istodobno i žučljiva diskusija o »republikanskim tendencijama« Mussolinija. Prvi sukob koji se odvijao u pokretu predstavlja stare napregnute suprotnosti između republikanizma i monarhizma unutar pokreta a rasplamsao se s neželjenim posljedicama i u ovoj je fazi završio pobjedom republikanaca, odnosno Mussolinijevih pristaša. Pokret se podijelio na brojne »provincijske fašizme« u kojima su ove tendencije dominirale na razini sučeljavanja »političko-civilne« i »squadrističke« opcije. »Politička«, Mussolinijeva struja ne odustaje od republikanskih ideja kao temelja političkodržavnog sustava, dok »squadristička« opcija u sprezi sa sve više prisutnim nacionalistima podržava i vjeruje u monarhizam. Ipak, poslije pobjede na Rimskom kongresu potkraj studenoga 1921. godine Mussolini mora priznati sve jači utjecaj nacionalista koji su izvorno bili pristaše monarhizma. tako će se i njegov odnos spram države morati mijenjati. Za razliku od pitanja pretvorbe pokreta u stranku Mussolini je po pitanju svog republikanizma imao mnogo više pristaša. Istarski fašisti su i u ovom pitanju bili podijeljeni. Upravo poradi svoje političke konfiguracije u trenutku nastanka fašistički pokret u Istri velikom većinom se opredijelio za republikanizam.⁴³ Onaj dio istarskih fašista koji je dolazio iz redova talijanskih nacionalista listom je bio za monarhizam. Međutim, ono što najviše zbunjuje jest da potporu monarhizmu daju fašisti iz ruralnih sredina i nepomirljivi squadristi mlade generacije.⁴⁴ Moguće objašnjene ove pojave jest u psihičkoj i mentalnoj konfiguraciji ruralnog svijeta koji vrhovnu vlast vidi jedino u osobi monarha i dinastije. Povezano s tom podvojenosti, usko je povezana podvojenost pokreta na političku i vojnu opciju. Ona otvara pitanje sukoba »političkog« i militantnog fašizma. Teza koju je doista teško osporiti, bila je ta da sve ove promjene teže »...uništenju ili u najmanju ruku umanjenju moći squadrističke opozicije u pokretu...« sa zadaćom njegove centralizacije. Bivši časnici bili su ljudi od akcije koji su stvorili squadre i koji su od početka bili u sukobu s političarima i političkim sekretarima. Sada su se morali povući ili preko noći preobratiti. Jedini koji su shvatili ove brze preobrazbe bili su Bilucaglia, Mrach i Mozzato i stoga su postali vođe »novog istarskog fašizma«.⁴⁵ Iako su porast i jačanje stranke nesumnjivi, unutar nje odvijaju se stalne i na prvi pogled nevidljive borbe oko opravdanosti ostva-

⁴¹ *L'Azione*, 6. XI. 1921.

⁴² PAP, PI, k:1; f:A-6(4), Izvješće od 4. XI. 1921. br. 980 gab. Urgente PS Civ. kom i Gen. civ. kom. od 5. XI. 1921. brzojav od 7. XI.; AST, GCKGT, gab, k:111; f: 063.

⁴³ PAP, CKPu, (1921), k; PAP, CKPu, k:12; f:A-6.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Isto.

rivanja dviju, međusobno povezanih, političkih tendencija. Riječ je o akciji ukidanja općinskih i provincijske autonomije, i s tim u svezi protežiranje unifikacije talijanskih zakona u provinciji, te preuređenja administrativno-upravnog sustava, kojim bi Puła postala političko, kulturno i ekonomsko središte provincije. Ove su se tenzije, logično, negativno odrazile, iz posve razumljivih razloga, na homogenost stranke, koja je zbog veoma jake i uporne opozicije porečkoga, koparskog (čak i tršćanskog) lokalnog fašističkog pokreta doživljavala česte unutrašnje lomove.⁴⁶

Do pojave disidentstva u širim razmjerima, ako se izuzmu prije navedena neslaganja u vrijeme pokreta kao protustranke, dolazi tek nakon »marša na Rim« i osvajanja vlasti, i to prije svega unutar fašističkih provincijskih federacija i pojedinih lokalnih fašija. Glavni razlog ove pojave, koja je već u ono vrijeme označena kao »kriza fašizma«, bilo je uopćeno neslaganje središnjice i lokalnih organizacija oko unutrašnjeg ustrojstva pokreta i pitanja autonomije lokalnih organizacija. Ukratko, prve disidente ujedinila je zajednička ideja »decentralizacije« stranke,⁴⁷ iako se mogu naći i drugi momenti, koji navode na zaključak o sukobu »starih« i »novih« fašista (oni koji su u stranku ušli nakon »Marša na Rim«.⁴⁸ Stoga možemo zaključiti da ipak fenomen »fašističkog disidentstva« nema jedinstveni uzrok. On će biti uvjetovan prije svega različitim lokalnim trenucima i specifičnostima, osobnim sučeljavanjima i borbom za vlast. Kritike disidenata odražavat će mentalitet okruženja u kojem se nalaze. Analizirajući fenomen disidentizma, možemo ih podijeliti na tri glavna tipa. Prvi tip disidenata jesu »čisti konzervativci«, odnosno fašisti koji se protive bilo kakvoj reformi pokreta, a pogotovu su kritični prema fašizmu s motrišta »tvrde autoritativne monarhije« (*autoritarismo monarchico ortodoso*). Drugo pitanje oko kojeg se vode polemike još od 1921. godine jest preobrazba pokreta u stranku otvorenu za sve »domoljube« (*patrioti*), dok se treća točka sučeljavanja vezivala uz »demagogiju« fašističkih sindikata i »nedisciplinu masovne stranke«, u odnosima spram tzv. »agrarnog fašizma«. Posve je normalno da će se nositelji ovakvih tenzija pojaviti u enklavama »agrarnog fašizma«, Umbriji, Reggio Emiliji, Toscani, ali i u Istri.⁴⁹ Drugi tip disidentstva pojavljuje se u okvirima sučeljavanja središnje političke crte »Direkcije« i lokalne politike pojedinih federacija oko pitanja razvoja korporacija i zadruga. I konačno, treći tip nastaje u okružju »nepomirljivih«, fašista »da prima ora«, oko pitanja uloge i odnosa pokreta i države, koji traže vraćanje »duha fašizma iz 1919.«, infiltracije krupnoga kapitala u pokret, fuzije nacionalista, te konačno sučeljavanja squadista-ratnika (*guerrieri*) i političara (*politici*).⁵⁰

Nakon općinskih izbora iz 1922. godine, fašistička stranka doživljava svoje političko proljeće. Po cijeloj Istri niču nove organizacije, posebice u većim urbanim sredinama. Pokret doživljava svoju prvu konsolidaciju.⁵¹ Događaji s

⁴⁶ PAP, CKPu, (1921), k:12; f:A-6; PAP, PP, (1923), k:1; f:A-6 (4)

⁴⁷ G. Botttai, n. dj., 221; A. Lyttelton, n. dj., 284.

⁴⁸ A. Lyttelton, n. dj., 284.

⁴⁹ Isto., 285.

⁵⁰ Isto., 287; E. Gentile, n. dj., 465.

⁵¹ S. B. Gherardi, n. dj., 45.

kraja listopada 1922. godine to i dokazuju. Međutim, tek po dolasku na vlast kulminirat će sukob nepomirljivih struja unutar pokreta, započet u vrijeme političko-organizacijske preobrazbe ujesen 1921. godine, otvorivši do tada naj-snažniju političku krizu.

»Krizni« period fašizma i fašističke stranke u Istri (1922./23.–1924./25.) proteći će u upornim pokušajima rješavanja, od strane fašističke i profašističke administracije, krizne socijalno-ekonomske situacije, kao bitnog preduvjeta stjecanja povjerenja masa ali i političkih bodova u budućim fašističkim reformama, te kao ispit i provjera vlastitih programskih i statutarnih postavki, koje će, čini se, biti glavni uzroci pojave prvih disidentskih grupacija unutar stranke.⁵² Istodobno je tekao proces fuzije partijske birokracije i administrativno-upravne provincijske vlasti, kroz zblizavanje i tijesnu suradnju stranačkoga federalnog sekretara i novoizabranog prefekta istarske provincije. »*Squadristički* pokret«, kao integralni dio fašističke stranke, dobio je početkom 1923. godine, svoj legalni oblik kao posebno naoružana vojno-stranačka formacija »Dobrovoljačke milicije nacionalne sigurnosti«. ⁵³ Upravo ovaj moment imat će vrlo važnu ulogu u daljnjem razvoju fašizma u Istri, postavši na neki način jednim od glavnih uzroka njegove unutrašnje krize, koja se manifestirala kroza stalnu borbu za vlast s tenzijama ostvarivanja lokalne autonomije, pogotovu između porečke i puljske fašističke birokracije i nakon službene reorganizacije provincije, kojom je Pula postala njezinim političkim, ekonomskim i kulturnim središtem.⁵⁴ Odmah nakon proglašenja Istre provincijom, u veljači 1923. godine, imenovan je i prvi istarski prefekt Alberto Giannoni, izraziti predstavnik državnog centralizma. Prvenstvena zadaća novog prefekta bila je uništenje općinskih autonomija, ali i autonomaških tendencija unutar istarskoga fašističkog pokreta.⁵⁵ Kao veza između fašističke stranke i provincijske vlasti, izabran je Erminio Zucconi, fašist »*da prima ora*«, u kojem su se ujedinile, barem u tom trenutku, kontradiktorne tendencije *squadrizma* i centralizma.⁵⁶ Napuštajući pozicije ortodoksnog *squadrizma* i sve više se približavajući centralističkim pozicijama L. Bilucaglie, tadašnjega konzula »60-e legije M.V.S.N. Istria«, E. Zucconi je sve više svojim netaktičkim i arogantnim postupcima za-oštravao sukob unutar stranke, koji je kulminirao u kolovozu iste godine, raspuštanjem frakcionaškog (autonomaškog) Direktorija pulskog fascija. Dana, 5. kolovoza 1923. godine, u Federaciji provincijskog vodstva PNF riješeno je dužnosti staro vodstvo puljskog *fascia* i imenovan federalni sekretar Zucconi za izvanrednog komesara. Smijenjeno vodstvo je pak organiziralo otvorene izbore, te peticiju za svoje ponovno postavljanje. Fašisti koji su bili nenaklonjeni Zucconiju organizirali su demonstracije po gradu i 7. kolovoza probili su se u sjedište *fascia*.⁵⁷ *Federale* E. Zucconi će raspustiti vodstvo

⁵² Isto., 49.

⁵³ G. Volpe, n. dj., 107.

⁵⁴ PAP, PP, (1923), k:1; f:A-6; Brzjav od 10. svibnja 1923.; PAP, PP, (1925), k:44; f:IX/1-3

⁵⁵ M. Korlević, n. dj., 43.

⁵⁶ PAP, PP, (1922–1923), k:1; f:A-6; PAP, PP, (1925) k:35; f:XXI/4.

⁵⁷ PAP, PP, (1925), k:35; f:XXI/4; Questura Pula prefektu Pule od 8. VIII. 1923. br. 1243., Gab. Isto: Izvješće questora Pule prefektu Istre od 8. VIII. 1923., br. 123 Gab. o

puljskoga *fascia* tek kada bude dobio potporu središnjih stranačkih organa i L. Bilucaglie za provedbu svoga vlastitog političkog programa, a to znači tek onda kada kao politički sekretar P.N.F.-a za Istru bude imenovan »komesarom za obnovu lokalnog fascia« (*Commissario per la ricostituzione del fascio locale*). Tom će prilikom istarski prefekt bezadrške stati na stranu federalnog sekretara.⁵⁸ Snažna, ali politički ne baš mudra opozicija, sastavljena od pretežno mladog članstva, okupljena oko Caluzzia i Steina, žestoko se suprotstavila federalnom sekretaru i snagama koje je on predstavljao. Sukob je izbio takvom žestinom, da su prefekt i puljski kvestor morali poduzeti određene mjere sigurnosti kako bi zaštitili federalnog sekretara od fizičkih napada mladih squadrista.⁵⁹

Ovi događaji zbivali su se kao posljedica smjenjivanja vodstva fascija u Puli. Dvadesetak njih provalilo je u redakciju pulskoga reformističkog dnevnika »L'Azione« s ciljem sprečavanja objavljivanja manifesta o smjenjivanju direktorija od strane izvanrednog komesara stranke Erminija Zucconija. Pocijepali su već tiskane manifeste uz parole protiv federalnog sekretara Zucconija. Istog dana, sada već pedesetak fašista pod vodstvom poručnika MVSN Steina organizirala je demonstracije ulicama grada uz povike pogrđnih riječi na račun Zucconija. Zaustavili su se pred kućom seniora MVSN M. Mozzatta tražeći odobravanje za svoje postupke, no on im nije odobrio način na koji zahtijevaju svoja prava. Uvidjevši da neće naići na širu potporu među časnicima fašističkog pokreta, 8. kolovoza 1923. godine, četrdesetak fašista s časnikom Steinom na čelu provalilo je u sjedište federacije PNF u Puli i protestiralo protiv postavljanja Zucconija za izvanrednoga komesara PNF, koji je nedavno smijenio lokalno vodstvo. Istodobno, Dovolich (o kojemu će još biti riječi) koji se postavio za vođu grupe od 30-ak fašista, upada u sjedište fascia i ponovno nasilnički protestira, prijeteci istarskom »federalu« fizičkom likvidacijom. Zbog toga je u Istru su jednog za drugim, upućeni, polovicom kolovoza, odnosno polovicom rujna, Središnji odbor P.N.F.-a »izvanredne partijske komesare« (*Commissario straordinario dello partito*) P. Bolzona i Spinellija, koji su pokušali smiriti duhove unutar pulskoga fašističkog pokreta.⁶⁰ Dakako, sve je ostalo na pokušaju. Imenovani izvanredni komesari nisu mogli riješiti nagomi-

dogadajima u kolovozu u lokalnom fasciu.; Isto: od 9. VIII. 1923., br. 1243. Gab. Isto su se nastavili nemiri protiv Zucconija i 8. VIII. Isto: Prefekt MUP-u o događajima na puljskom fasciu od 8. kolovoza br. 1714. Događaji su opisani kao isključivo demonstracije fašista protiv federalnog sekretara.; Isto: CCRR od 7. VIII. 1923. br. 684/I Prefektu. Isto: Questor prefektu od 7. VIII br 339.; Isto: f.C-12; Isto: C-12: Isti istome, od 6. VIII. 1923. br. 339 gab. o događajima od 5. VIII. kada je održana skupština članova federacije. Zucconi je tražio smjenjivanje vodstva lokalnog fascija. članovi su se izjasnili njemu u korist i to je bila pobjeda Zucconija. Tjednik »Il Lunedì« se kritički osvrnuo na ove događaje okrivljujući Zucconija, dnevnik je vlasništvo Galuzzija.

⁵⁸ Isto: od 15. VIII. 1923., br. 100.; Isto: od 17. VIII. 1923., br. 1243. pogledati dopis br. 919/23 od 8. VIII. 1923.; Isto: k:15; fa-6/4-5: Questor, prefektu od 2. X. 1923. br. 339 gab.; PP, k:1 fa-11/1-2: Istarski prefekt podsekretaru državnom i MUP-u od 10. VIII. 1923., br. 1746. intervencijom Giunte i Bilucaglie riješen je problem puljskog fascija koji je bio oponent Federaciji PNF.

⁵⁹ PAP, PP (1925), k:35; f:XXI/4.

⁶⁰ Isto

lane nesuglasice jer jednostavno nisu razumjeli bit sukoba te što je u ovom slučaju značajnije, ni mentalitet ljudi na ovim prostorima.⁶¹ Kriza istarskog fašizma sve se više produbljivala i prijetila punim slomom stranačke organizacije. Konačno, potkraj rujna pronađeno je kompromisno rješenje koje nije zadovoljilo ni jednu suprotstavljenu frakciju.⁶² Za razliku od kriznih događaja unutar pulske partijske sekcije, izazvane miješanjem federalnog sekretara u autonomne poslove pulskog *fascija* (koji je bio u oporbi spram Mussolinijevih reformi) ali i *fascija* u ostalim dijelovima Istre, kriza koja je nastupila i podijelila članove stranke u sjevernoistarskim organizacijama, bila je izazvana klasičnim primjerom borbe za vlast i privatizacijom pokreta od strane nekih »za-sluzhnikh« članova fašističke stranke, starih *squadrista* i visokih funkcionera M.V.S.N.⁶³ Epicentar krize nalazimo u piranskom *fasciju*, gdje se ona osjetila već u ožujku 1923. godine, te se proširila i kulminirala potkraj ljeta iste godine.⁶⁴ Iako je fašistički pokret u Piranu od samog osnutka proživljavao krizu, najteže je trenutke ipak doživljavao u razdoblju 1923./24. godine, kada je prijetila opasnost od rascjepa ne samo stranke već i lokalne fašističke administracije.⁶⁵ U prvi je plan izbila ličnost piranskog industrijalca Dina Benvenutija, optuženog za niz »zločina« prema stranci i fašizmu. U stvari radilo se o pukoj likvidaciji opozicije na čijem su čelu stajala dvojica fašista *da prima ora* Creonte Salvetti i Piero Vidali, koji su na inicijativu Zucconija ubrzo isključeni iz stranke.⁶⁶ Međutim, stagnacija pokreta počinje ranije u trenutku sučeljavanja dvojice najeksponiranijih predstavnika piranskog fašizma dr. O. Kurzroka (Curzolo), političkog sekretara piranske sekcije PNF i računovođe Bortola Fonde koje je posve osobnog karaktera. Uzroke sukoba treba tražiti u netrpeljivosti B. Fonde prema dr. Kurzroku jer je sekretar »izraelit« (židov), ali i stoga što je i rođak industrijalca Piera Vidali. Sve je započelo »iznenadnim« izbijanjem sukoba između fašističkog sindikata i Dina Benvenutija, jednim od utemeljivača piranskoga fašističkog pokreta. Formalno je spor sa sindikatima vodila organizacija *Associazione Mutilati* (Udruženje tjelesno hendikepiranih), međutim, bio je to spor stranke s Benvenutijem. Stvar je završila pobjedom sindikata i isključenjem Benvenutija iz fašističke stranke. Od tog trenutka počela su privatna i osobna prepucavanja koja su dovela *fascio* u kriznu situaciju. Vodstvo i njegova sposobnost dovedeni su u pitanje pogotovu nakon osnivanja kohorte MVSN i uzorpacije zapovjedništva od strane bivših dobrovoljaca i ratnih veterana koji su se ponašali dosta nepotistički i nedisciplinirano. Borba se nastavila na dva fronta. S jedne strane je bilo vodstvo *fascia* i sindikata, a s druge sve obiteljske i financijske snage industrijalca Piera Vidali. U sukob su uvučene i mnoge druge osobe, a prenio se i na ostale fašističke organizacije. Na kraju se nije toliko vodila borba između vodstva

⁶¹ Isto

⁶² Isto

⁶³ PAP, PP, (1925), k:35; f:XXI/4

⁶⁴ Isto

⁶⁵ Isto

⁶⁶ Isto

koliko između sindikata i industrijalaca, odnosno njihova sekretara Bortola Apolonija, i Creonta Salvettija, bivšega sekretara *fascia*, kojeg su u središnjim stranačkim organima označili kao čovjeka: »...*caratteristico tippo megalomane squilibrato*« (karakterističan tip, megalomanski neuravnotežen).⁶⁷ Dramatična završnica, koja je donijela niz isključenja iz stranke ljudi koji su »...zadužili fašistički pokret...«, nije prošla bez težih posljedica. Dati isključiti jednog od najstarijih fašista nije prošlo bez komentara. Erminio Zucconi, opet je kao arbitar morao podnijeti izljeve netrpeljivosti svojih podčinjenih.⁶⁸ Komentator ovih događaja u ličnosti Adriana Petronia zaključuje da je upravo započeo razdor.⁶⁹

Zajedno s Ninom De Petrisom, Bartolom Apolonijem i Bartolom Fondaom dogovoreno je da prestanu neprijateljstva, zbog toga što sukob sve više poprma osobne karakteristike, a »...djeluje demoralizatorski na članstvo...«. Ovo su samo dvije najinteresantnije i najtipičnije epizode, koje su pokazale način na koji je tekao proces snaženja snaga stranačkog centralizma. No, u Istri to svakako i ne znači njihovu pobjedu, iako je središnjica fašističkog pokreta čvrsto držala sve konce u svojim rukama.⁷⁰ Stvarni sukob ovih dviju oprečnih ideja izbit će tek nakon ubojstva socijalističkog zastupnika G. Matteottija (1924), kada će se pojaviti utjecajna disidentska grupacija, sastavljena od visokih funkcionara istarskoga fašističkog pokreta.⁷¹ To je vrijeme kulminacije krize fašizma, vrijeme Mussolinijeva obračuna s unutarstranačkom i ostalom političkom oporbom, vrijeme određivanja novog modusa režima, a koje se u Istri osjeća kroz osipanje stranačkog članstva i pojavi disidenata.⁷² No u Istri nije samo političko pitanje bilo presudno za kulminaciju krize. Uzroci se moraju tražiti ne samo u nezdravoj unutarstranačkoj klimi, brojnim spletkama, sukobima i netrpeljivostima (od kojih nije imuna ni jedna stranačka organizacija u Istri)⁷³ već i u politici vođenja istarskoga gospodarstva, koje doživljava svoje najteže trenutke.⁷⁴ Godine 1925–1928 su karakteristične po sjedinjenju, odnos-

⁶⁷ Isto; Salveti je počeo svoju perfidnu kampanju protiv vodstva sve dok se nije umiješao Erminio Zucconi, federal.sek. PNF za Istru koji je odmah sazvaio javnu skupštinu *fascia* te znajući za njegov rad dao ga isključiti iz partije.

⁶⁸ Isto;

⁶⁹ Isto: Brzovjav od 28. III. 1923. br. 1456. »...tale atto energico, compiuto pubblicamente, in una drammatica seduta, contro uno dei piu vecchi fascisti di Pirano, produsse grande impressione e venne variamente commentato.«

⁷⁰ PAP, PP, (1923), k:1; f:a-6 Brzovjav Maria Mozzatta predsjedništvu Ministarskog vijeća u Rim od 4. X. 1923., br. 416.; PAP, PP, (1923), k:1; f:a-6; Brzovjav br. 174 od 3. XII. 1923., Mario Mozzatto F. Giunti u Rim u kojem navodi podatak da demokratska koalicija i masoni protiv *fascija* utječu na izbor novog direktorja.

⁷¹ PAP, PP, (1923), k:1; f:A-6

⁷² A. Lyttelton, n. dj., 433.

⁷³ PAP, PP, k:33; f:X-2/3; PAP, PP, k:35; f:XXI; PAP, PP, k:35; f:XXI/4; PAP, PP, k:44; f:IX/1-3

⁷⁴ A. Millo, n. dj., 92; S. Bon Gherardi, n. dj., 49; PAP, PP, k:33; f:X.-2/3; Brzovjav od 17. XI. 1925. br. 3472; PAP, PP, k:35; f:XXI. (4): Dopis porečkog potprefekta, pulskom prefektu od 22. X. 1925. br. 237; od 3. XI. 1925. br. 233 i 10. XII. 1925. br. nečitljiv. PAP, PP, k:44; f:IX/1-3; Brzovjav potprefekta Poreča prefektu od 27. III. 1925.; Isto, od 18. VI. 1925. br.15. kojim se obavještava o sastanku od 11. VI fašističkih sekretara zone Poreč na

no izjednačavanju ekonomskih i političkih pitanja koja se rješavaju isključivo na razini stranačkih fašističkih rukovodstava.⁷⁵ No, to nije sve. Rješenja gospodarskih problema provincije dolaze iz jednog središta. Federalni sekretari s »...providnošću Mussolinijevoga genija...« jedini su autoritet koji diktiraju gospodarsku politiku i koji uz intervenciju države čine gospodarsku situaciju u Istri nepodnošljivom.⁷⁶ Godina 1925. označava krizu u cijelom fašističkom pokretu, nastalu ubojstvom Matteottija, pa tako i u Istri iako se ona osjeća mnogo manje no u ostalim krajevima tadašnje Italije, prije svega stoga što se istarsko fašističko vodstvo moralo uhvatiti u koštac sa socijalnim i ekonomskim pitanjima. Unutarnji politički sukobi »rezultirali« su određenim gospodarskim propadanjem provincije. Naime, Luigi Bilucaglia, središnjoj direkciji PNF u Rimu, vrlo dramatičnim tonom javlja o teškoj ekonomskoj situaciji. On pretpostavlja da su uzrok tomu nepomirljive suprotnosti između političkog vodstva provincije i lokalnih fašističkih rukovodstava, odnosno »...suprotnost i nesklad općinskih partikularnih minornih interesa spram cjeline.«⁷⁷ Među ostalim, tijekom procesa koncentracije političke moći u osobi vođe, u redovima istarske federacije PNF dolazi dijelom do dezorijentacije članstva, spontanog nastanka oporbe i krize, a ti su problemi relativno dugo minimizirani u izvještajima stranačkih čelnika (koji su se često okarakterizirali kao »nediscipliniranim neredima« i »nesuradnjom u redovima partije« i sl.).⁷⁸ Luigi Bilucaglia je, kao *federale*, na V. kongresu PNF Istre, 1926., ovako okarakterizirao: »...Krizna nije bila ni u jednoj sekciji, već možda u nerazumijevanju onoga što čini evoluciju fašističke stranke koja napreduje, obnavlja se i modificira svakim danom. Gdje ljudi nisu kadri slijediti ovu evoluciju, dolazi do onog što se zove općom krizom, naprotiv to nije kriza već je to duša (srž) nerazumijevanja.«⁷⁹ Fašističke vođe postaju u lokalnim razmjerima nedodirljivi moćnici. Tada oživljavaju disidentske fašističke grupe, kao neposredna reakcija strahovladi i despotizmu lokalnih hijerarha, s tezom o »...povratku prvotnom fašizmu...«, »fašizmu jednakih«.⁸⁰ U ovim okvirima dvije su temeljne postavke disidentskih grupa i organizacija. Prva je obnova i izdvajanje squadrizma kao autonomnog segmenta fašističke organizacije, koji je djelomično postojao samo kao tradicija u formi M.V.S.N. uzrokovana »razvodnjavanjem« i transformacijom prvotnih političkih i moralnih vrijednosti fašističkog pokreta i gubljenjem lokalne autonomije.⁸¹ Druga je, čini se, mnogo značajnija jer govori o neslaganju sa službenom politikom središnjega stranačkog vodstva, koje se posebno aktualiziralo nakon ubojstva Matteottija i kada je relativno velik dio članstva napustio stranku, a neki dojučerašnji fašistički funkcionari povezali se s masonima u

kojem se raspravlja o pitanjima od gospodarskog značaja zone i o tome kako uskladiti ekonomsku politiku.

⁷⁵ PAP, PP, k:44; f:IX/1-3; PAP, PP, k:35; f:XXI. (4); PAP, PP, k:33; f:X.-2/3;

⁷⁶ PAP, PP, (1923), k:11; f:C-11: Promemoria ANC, od 11.VIII. 1923.

⁷⁷ Isto

⁷⁸ PAP, PP (1925), k:33, f:X/5.

⁷⁹ PAP, PP (1925), k:33, f:X/2-3.

⁸⁰ S. B.Gherardi, n.dj., 55-60.; G. Volpe, n. dj., 106:

»...zajedničkoj anifašističkoj zavjeri...«,⁸² prozrjevši namjeru Mussolinija da stvori totalitarističku nacionalnu državu, koja bi se utjelovila u njegovoj ličnosti diktatora. Tri su osnovne, mjerljive pojave totalitarizma koje u to vrijeme postaju jasne jednom broju pripadnika stranke u Istri, a to su:

1. Sukob među partijskom i državnom administracijom i hijerarhijom s nedefiniranom odgovornošću.
2. Unifikacija političkih i administrativnih funkcija pod lokalnim autokratima
3. Zaštita politike kao bitnog rekvizita za titulare i službenike.⁸³

Godine 1925. u provincijama sjeverne Italije i Julijskoj Krajini, kada započinje nova ofenziva *intransigenata* protiv lokalnih političkih moćnika (za pravo protiv velikih industrijalaca koji su u dobroj mjeri kontrolirali fašizam), jače se razvija fašistički disidentski pokret.⁸⁴ Sukob »nepomirljivih«, novih ljudi i starih »notabila« nigdje se nije tako rasplamsao kao u Julijskoj Krajini a posebice u Trstu. Trst je grad koji je imao prve jake fašističke organizacije prije marša na Rim. U tu političku »igru« uvučeni su svi stari squadristi nacionalisti Suvich, Giunta, Benelli i dr. Netom je uslijedila podjela na čiste fašiste (*fascisti puri*). Svoju su snagu nalazili među regnicolima, ljudima rođenim u Italiji, i *borghesia indigena triestina*. Krizu je izazvao *federale* kapetan Lupetina, koji je vodio »urotničku« akciju protiv sindaca Trsta i koji je slovio kao »Farrinaci Trsta«, odnosno apsolutni vladar grada. Značajno je naglasiti da se upravo »*Milizia*« počela javljati kao zaseban subjekt, instrument borbe »izigranih« fašista »*da prima ora*«, odnosno onih koji su gurnuti iz raspodjele moći, nadasve protiv suparnika industrijalaca, odnosno krupnoga kapitala.⁸⁵ Šefovi squadri i MVSN imali su u tome, dakako, velikog interesa. Strah od boljševizma nije više postojao pa je trebalo, za obračun s neistomišljenicima, odnosno opozicijom u pokretu, izmisliti novog unutrašnjeg protivnika. Našli su ga u suparničkoj tajnoj organizaciji masoneriji.⁸⁶ Unutrašnja kriza PNF-a u godinama 1923.–1924., pa tako i tenzije između Mussolinija i stranke 1925. godine (u vrijeme dok je Farinacci bio generalni sekretar), vodila je ka stvaranju karizmatičkog autoriteta Mussolinija.⁸⁷

⁸¹ G. Volpe, n. dj., 104–106: »U prvo vrijeme Mussolini je prvi među jednakima. Postupno se između stranke i države svara personalna unija kroz državne službenike, ponajprije u općinama a kasnije i kroz vitalne državne funkcije. Prije svega, Fašističko veliko vijeće koje se od stranačkog organa preobrazilo i vrhovno državno i zakonodavno tijelo.«

⁸² G. Bottai, n. dj., 424: Congresso nazionale del Partito: Tèkst »Prima preparazione al Congresso Nazionale«, *Critica fascista* 1. giugna 1925.

⁸³ G. Volpe, n. dj., 106.

⁸⁴ U Julijskoj Krajini, Friuli, Venetu i Val Padena Roberto Farrinacci stvorio je kod provincijskih moćnika dobru osnovu vlastite moći.

⁸⁵ A. Lyttelton, n. dj.: 433–434, 441–452:

⁸⁶ *L'Azione*, 14. II, 1923. »Il Gran Consiglio fascista: I fascisti devono scagliere o masoneria o fascismo«; PAP, PP, (1923–1924), k: 1f:A-6 (4) Kopija brzojava tzv čistih

U drugoj polovici ožujka 1925. godine, pulski kvestor izvijestio je prefekta Istre o otkrivanju »...tajne propagande...« (propaganda clandestina), koja za cilj ima »...osnivanje disidentske autonomne fašističke organizacije...«. ⁸⁸ Kao glavni organizator i propagator, te još uvijek nekonstituirane grupe, označen je četrdesetosmogodišnji trgovac obućom Carlo Dovolich-Uccio. ⁸⁹ Naime, Dovolich je u kolovozu 1923. godine, nakon raspuštanja puljskoga fašističkog vodstva i postavljanja novog, od strane E. Zucconija, napustio fašističku stranku (bio je jedan od glavnih pokretača nezadovoljstva protiv E. Zucconija) započevši propagandu, uglavnom među mladim članstvom i nacionalistima, o potrebi ustrojstva jednog »autonomnog *fascia*«. ⁹⁰ Vjerojatno upozoren da je njegova aktivnost otkrivena, Dovolich mjesec dana kasnije, 20. travnja, i službeno obavještava kvesturu o osnivanju autonomnog *fascija* »Alfredo Sassek«. ⁹¹ Iz kopije pisma saznajemo da je glavni razlog njegove akcije, koja je inače u fašističkim krugovima ocijenjena kao »disidentska pobuna«, bila istraga stranačkog inspektora Spinellija 1923. godine, kada je velik broj »crnih košulja« napustio ili bio isključen iz stranke. ⁹² Dovolich uvjerava nadležne vlasti u iskrenost svojih fašističkih oječaja, s naglaskom na težnji da mladima približi sada već »zaboravljeni« squadrizam i tako ih odvoji od sve prisutnijih »prevratničkih« (komunističkih) ideja. ⁹³ Međutim, ipak je stavljen pod strogi nadzor policije, a nedugo potom zabranjen mu je svaki politički rad, te biva potpuno izoliran. ⁹⁴ Tako i završava ova epizoda koja rječito govori o različitim tenzijama unutar pokreta, nezadovoljstvu, preobrazbi ideja i neprilagodavanju pojedinaca ukupnom stremljenju pokreta, odnosno njegovoga vrhovništva. Posve je normalno da se *fascio* »Alfredo Sassek« ubrzo, prije formalne zabrane, sam od sebe raspao. Vrhovništvo, u nastupu fašističke diktature nije moglo, a nije ni htjelo, tolerirati bilo kakve istupe, pa makar oni bili realno i izraženiji oblik fašizma od onoga »službenoga«. ⁹⁵ Opća politička kriza, koju je fašizam proživljavao nakon ubojstva G. Matteottija u Istri se relativno snažno osjećala. Utjecala je na određenu diferencijaciju u samom vrhu pokreta. ⁹⁶ Posljedice su bile pojave koje se mogu okarakterizirati kao »nekontrolirana disidentska istupanja« koje su zahvatile ne samo članove pokreta nego i ljude koji su od početka 1925., a naročito 1926., živjeli u poluilegali, ili su bili povezani s nekim masonskim

fašista ministru di Stefaniju u Rim od 12. II. 1923., br 12., brzojav poslan iz Pule »Scongiramo la Prendere notta posizione contro mene masoniche anche fascio Pola dilaniato ingerenze massoni«; A. LYTTTELTON, n. dj, .452.

⁸⁷ E. Gentile, n. dj, .221.

⁸⁸ PAP, PP, (1926), k:44; f:IX/1-3;

⁸⁹ Isto

⁹⁰ Isto

⁹¹ Isto

⁹² Isto

⁹³ Isto

⁹⁴ Isto

⁹⁵ Isto

⁹⁶ Isto

ložama.⁹⁷ Kao crvena nit u razvoju fašizma kroz cijelo razdoblje međuraća provlači se nekad više, a nekad manje, uočljiv sukob vojne i političke linije, squadrizma i politikantstva. *Squadrizam* je upravo u ovim trenucima krize fašističkog pokreta imao određenu destabilizirajuću ulogu. Kao i sve »frakcije«, on je bio uvučen u zakulisne igre oko podjele vlasti. Njegova prednost pred ostalim suparnicima je ta što nije mogao biti kontroliran iz političke središnjice stranke zahvaljujući svojoj »lokalnoj i anarhističkoj prirodi«, ali i sve većoj prisutnosti korupcije u njegovim redovima. Sve više postaju privatne vojske lokalnih fašističkih moćnika (ras), koji su u svojim »zonama« održavali atmosferu napetosti i straha.⁹⁸

Strah od boljševizma je prošao, *fasciji* i *squadre* u cijeloj Italiji pa tako i u Istri svoje neuspjehe nastoje prikriti pronalaženjem novog neprijatelja, i nalaze ga u masonima i masoneriji, koja se kao tajna organizacija uspjela infiltrirati među fašiste. Situacija se više nego zakomplikovala činjenicom da su mnogi najviši časnici i čelnici pokreta bili masoni. Najavu progibanja masonerije objavio je fašistički tisak u rujnu 1925. godine. Proniknuvši u tajnu toga neobičnog sučeljavanja, otkriva nam se zanimljiva epizoda rivalstva dvije masonske lože ili masonerija nazvane po svojim sjedištima Palazzo Giustiniani i Piazza del Gesù. Politička akcija diskreditiranja masona, prije svega fašista masona (»protufašista«), a potom i njihova fizička izolacija krenula je od masona s *Piazza del Gesù*, kojoj pripadaju dvojica najviših čelnika fašizma Tamburini i Farinacci.⁹⁹ U okvirima tih kretanja unutar fašističkih političkih struktura treba shvatiti i događaje u Istri, koji su doveli do epizode disidentskih organizacija. Iz službenih izvješća, ali i iz brojnih anonimnih prijava, vrlo je teško spoznati njihove prave političke interese. Ponekad je riječ o akcijama rastrojavanja fašističkog pokreta, a ponekad o pukim denuncijatskim optužbama u korist osobe koja ih je pokrenula. Tipičan primjer teškoća u koje istraživač lako može upasti, jest složenost pitanja oko puljske oporbene, disidentske grupacije »Mladi Turci«. Pripadnici najmasovnije i poprilično snažne disidentske organizacije, koja nastaje neposredno nakon uspostave diktature, sastavljena je od dojučerašnjih čelnika pokreta i starih squadrista »da prima ora«, »...koji su okupljeni u strogom krugu i koji bi htjeli imati prevlast u mjestu (Puli, op. a.)«. Sebe su nazivali »Mladim Turcima« (*Giovani Turchi*), simbolično nagovještavajući težnje njihove organizacije za provedbom reformi fašističke organizacije i fašizma kao ideologije u cjelini.¹⁰⁰ Kakvih reformi, možemo tek nagađati, ali možemo biti sigurni u kojem bi se pravcu one provodile, znajući iz povjerljivog izvješća da »...Među njima ima puno preživjelog *squadrizma*...«. ¹⁰¹ Nije nimalo slučajno da se ova grupacija pojavila upravo u vrijeme priprema za

⁹⁷ Isto

⁹⁸ A. Lyttelton, n. dj., 451.

⁹⁹ A. Lyttelton, n. dj., 452.

¹⁰⁰ PAP, PP, (1926), k:44; f:IX/1–3

¹⁰¹ PAP, PP, (1926), k:44; f:IX/1–3: Dopis prefekta Trsta prefektu Istre od 27.VIII. 1926.

unutarstranačke izbore. Po svoj prilici namjera je bila postaviti na određena rukovodeća mjesta ljude koji bi mogli pomoći ostvarivanju zamišljenih reformi.¹⁰² Na inicijativu glavnih ličnosti »Mladih Turaka« Erminija Zucconija, prvog i pulskim fašistima omraženog, federalnog sekretara P.N.F. za Istru, Antonija Rizza, jednog od vodećih ljudi i organizatora stranačke vojske crnih košulja i bivšeg člana Nacionalnog vijeća Udruženja boraca (koji je napustio P.N.F. odmah nakon ubojstva Matteottija), Salini Gerolama i Cipriottija, »junaká« revolucije od 28. listopada 1922. te »prvih squadrista«, započela je nesmiljena kampanja protiv vodećih ljudi istarskog fašizma, prefekta, općinskog komesara Pule, sekretara lokalnog fascija, komandanta M.V.S.N. i svih onih vodećih ljudi koji nisu prišli organizaciji, i koji su se suprotstavljali onima »...koji su shvativši duh vremena, željeli dati Stranci širi zamah, kako bi se mogli zadovoljiti zahtijevi mjesta...«. ¹⁰³ Mladoturci su po ocjeni najviših čelnika provincije, protiv kojih su se ovi i digli, »intrigantske duše i sektaši«. ¹⁰⁴ Mladoturci imenuju svog Velikog vezira, pašu i titulare iz nižih društvenih ljestvica, karakterističnih za turski, odnosno muslimanski svijet. ¹⁰⁵ Pretendiraju na stvaranje vlastitog odlučujućeg utjecaja u stranci, odnosno zadržavanje privilegija vojno-militantnog vrha fašističkog pokreta. ¹⁰⁶ Druga grupa ljudi u stranci su, prema ocjeni, političkog vrha provincije, tzv. »neprilagodljivi« koji se »... ne ponašaju u duhu vremena...«, koji partiju gledaju mnogo šire no što bi ona trebala biti. Odnosno smatraju da njezin utjecaj mora u svim pitanjima društvenog života države biti presudan. Ova grupacija je »... amorfna i kritizerski raspoložena...«. ¹⁰⁷

Zahtjev za pravo osnivanja autonomnih fascija te sindikalnih fašističkih organizacija (od stranc Antonija Rizza), predstavljao je ništa drugo do spontani protest protiv sve vidljivije autokratizacije i birokratizacije središnje stranačke hijerarhije i u biti je vodio k razbijanju stranke. ¹⁰⁸ »Mladim Turcima« pridružio se i bivši direktor puljskog dnevnika i socijalreformistički zastupnik u parlamentu od 1924. godine, Antonio De Berti, kojega je fašistička policija teretila za održavanje veza sa socijalistima i masonima. ¹⁰⁹ Nesuglasice između disidenata i »pravovjernih« bile su toliko snažne i izražene, da su uzrokovale i brojne incidentne situacije, od koji je najpoznatija ona koja je, birokratskim jezikom, označena kao »poznati čin bacanja bombe« (koju su u znak neslaganja i protesta bacili pripadnici MVSN protiv konzula Milcije, koji nije htio prići

¹⁰² Isto

¹⁰³ Isto

¹⁰⁴ PAP, PP, (1926), k:44; f:IX/1–3

¹⁰⁵ Isto

¹⁰⁶ Isto Prefekt tršćanske provincije istarskom prefektu od 27. VIII. 1926., br 063–7212–0. Radi se o oživljavanju squadrizma i zadržavanju statusa quo. On se može povezati s događajima u veljači i ožujku 1926. godine nakon V. kongresa istarskih FDC. EkspONENTI su bivši federalni sck. Erminio Zucconi, A. Rizzo, Cipriotti no oni nisu krivi za nastalo stanje već su protiv konzula Morgatinija

¹⁰⁷ PAP, PP, (1926), k:44; f:IX/1–3.

¹⁰⁸ Isto

¹⁰⁹ Isto

njihovoj grupi).¹¹⁰ Iz cijelog niza dokumenata, uglavnom korespondencije između fašističke središnjice i provincijskog vodstva stranke, saznajemo da je grupa sastavljena od »...nediscipliniranih opasnih elemenata, koja ima pristaše među ljudima bez zanata... običnim lopovima i fašistima koji su dobili čast iskaznice 1926. godine, nakon što su ranije pripadali leglima antifašizma...«.¹¹¹ Na kraju, uzevši u obzir opće stanje u stranci, optužbe na račun disidenata izrečenih iz usta »pravovjernih« može se zaključiti da su »Mladi Turci« vjerojatno grupa »nepomirljivih« (*intransigenti*) starih fašista, entuzijasta, kojima su u zgodnom trenutku pristupile grupe squadrista i bivših ratnih dobrovoljaca, ali i pridošlice iz starih liberalnih stranaka, koji su ostavljeni po strani u trenutku »normalizacije« fašizma. Tada se pod utjecajem Turatija, generalnog sekretara P.N.F. nastoji potisnuti i odstraniti zastarjeli *squadrizam* u korist novih, mladih rukovodećih garnitura. Međutim, potkraj 1925. i u početku 1926. godine i ta je grupa doživjela slom. Tim događajem započinje proces »prividnog ozdravljenja« fašističke stranke i pokreta u Istri.

Disidentizam unutar fašističkog pokreta u Istri u vrijeme institucionalizacije fašizma i instalacije korporativizma 1927.–1929. bila je svakodnevna pojava. Nikad se više, do pada režima, neće moći govoriti o nekakvim organiziranim disidentskim grupama, ali o pojedincima svakako. Disidenti su se pojavljivali u gotovo svim fašističkim organizacijama, od stranačkih preko sindikata do onih rekreacijskih. No tek početkom tridesetih počinje stvarno rastakanje fašističke organizacije s ulaskom onih slojeva istarskog društva koji se nisu opredjeljivali kao fašisti i koji su do tada imali »čistu« nefašističku prošlost. Mislim, dakako, na sve one bivše demokrate, liberale, republikance, socijalreformiste, koji su u fašistički stranku ulazili tijekom druge polovice dvadesetih.¹¹² Osim toga, velik broj Hrvata i Slovenaca, seoskog i gradskog pučanstva iz čisto egzistencijalnih razloga ulazi u stranku ili su prisiljeni biti članovi fašističkih sindikata, jer ništa nije smijelo postojati »izvan države ili mimo države i stranke«. Oni su, dakako, otupili oštricu fašističke nasilne prirode ali su i, gdje god su stigli, samostalno revidirali brojne stranačke dekrete, a što je najvažnije i samu viziju nekakvog »fašističkog« društvenog ponašanja, na što se u tridesetim godinama žale brojni stranački čelnici.¹¹³ Neki od prvih disidenata iz znamenitih dvadesetih, postat će aktivni antifašisti, kao što je primjerice Antonio De Berti, nekadašnji urednik puljskog dnevnika »L'Azione«. Neki će tijekom drugoga svjetskog rata i stradati od ruke njemačkih nacista. Drugi, pak, postat će nakon kapitulacije Italije 1943. godine pristaše Mussolinijeve tvorevine *Repubblica di Salò* i poslušni sluge nacističkim okupatorima i dijelit će njihovu kasniju sudbinu. Samo ova činjenica pokazuje različite izvore disidentsva one liberalne i one konzervativno-dogmatske temeljene na tradicijama squadrizma. Svakako najvažniji zaključak jest da »istarski fašizam« nikada nije bio homogen i idejno »čist« pokret koji se bez pogovora i u cjelosti pokoravao Mussolinijevu diktatu, kako u političkom tako i u idejnom smislu.

¹¹⁰ Isto

¹¹¹ Isto

¹¹² PAP, PP, (1926), k:44; f:IX/1–3.

¹¹³ Isto

SUMMARY

DISSIDENTS OF THE ISTRIAN FASCISM

The author analyzes, on the basis of archival material, the phenomenon of fascism in its first phase when it was still exposed to various influences. The paper shows that the fascist movement, due to its heterogeneousness, had not created any consistent program, which brought about the appearance of numerous dissident groups and individuals whose vision of the development of fascism differed from the vision of the centre and the Leader.